

ПЕРШИЙ МІНІСТР ЗАКОРДОННИХ СПРАВ О.Я. ШУЛЬГІН: ПОРТРЕТ ДИПЛОМАТА КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ



У статті на основі аналізу широкого спектру маловідомих архівних документів, що зберігаються в ЦДАГО України, досліджено зовнішньополітичну та дипломатичну діяльність міністра закордонних справ УНР в екзилі О. Шульгина.

Ключові слова: О. Шульгин, Українська Народна Республіка, міністр закордонних справ, конференція в Монртьо.

Зовнішньополітична ситуація, що склалася в результаті розпаду Російської імперії та завершення Першої світової війни, посприяла виходу новоствореної Української Народної Республіки на світову арену. Проте активізація міжнародних відносин, в свою чергу, вимагала інтенсивної розбудови відповідних державних органів та дипломатичних служб з метою максимального представництва інтересів України у європейському співтоваристві. Генеза новітньої української дипломатії, без сумніву, тісно пов'язана з ім'ям Олександра Яковича Шульгина – талановитого дипломата та першого міністра закордонних справ самостійної УНР.

В період післявоєнного мирного врегулювання в Європі О. Шульгин протягом 1919 – 1921 рр. неодноразово представляв українську державу, як член делегації УНР на Паризькій мирній конференції, голова делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві, голова української Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі¹. Згодом міністр закордонних справ в екзилі, Олександр Якович, продовжував послідовно відстоювати право України на незалежність в умовах, коли

**ВАЩУК Л.В.,
провідний
спеціаліст відділу
формування НАФ
і діловодства
Центрального
державного
архіву
громадських
об'єднань України**

більшість держав, *de jure*, визнали Радянський Союз в його кордонах, що охопили й українську територію.

Вивчення дипломатичної діяльності О. Шульгіна не знайшло місця в радянській історіографії, тому його постать тривалий час залишалася мало-відомою широким колам української громадськості. Комплексні дослідження особистості О. Шульгіна розпочалися лише після здобуття Україною незалежності, результатом чого став ряд спеціальних студій². Проте поза увагою дослідників залишилось чимало архівних документів, які дають можливість відкрити нові непрочитані сторінки із життя цієї надзвичайної людини.

Значний масив документів, що висвітлюють особистість та пріоритетні напрямки зовнішньополітичної діяльності Олександра Яковича, зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у фонді № 269 «Колекція документів «Український музей в Празі» (1925 – 1948)». Хоча ці матеріали мають фрагментарний характер і є дотичними до фондів чи колекцій, що зберігаються в інших архівах України або за її межами, все ж, вони дають змогу відтворити життєвий і фаховий шляхи О. Шульгіна. Невелика кількість документів «Празького українського архіву», що стосуються Олександра Яковича, а саме – листування самого дипломата або його сучасників, в яких містяться оцінки діяльності О. Шульгіна, були опубліковані³. В даному джерелознавчому дослідженні акцентовано увагу на маловідомих матеріалах і акумульовано інформацію про основні види та інформаційне наповнення документів стосовно персоналії міністра закордонних справ в екзилі.

В умовах емігрантського життя одним із основних напрямків діяльності О. Шульгіна став захист інтересів численної української спільноти на європейському континенті. В кінці 20-х років ХХ ст. становище українських емігрантів в Європі значно погіршилося, оскільки під загрозою стало не тільки питання визнання української державності, але і їх національної самоідентифікації. 30 серпня 1928 р. О. Шульгін звернувся з нотою до Голови Ради Ліги Націй з проханням видати українцям так звані нансеновські паспорти, які на той час отримували росіяни та вірмени, пояснюючи, що «кожний український емігрант буває змушений відмовлятися від своєї справжньої української національності і робитися «gusse», якщо тільки не має особистої протекції»⁴. Таке явище міністр вва-

жав неприпустимим, оскільки «для українських патріотів не може бути нічого більш образливого, як бути примушеними носити ім'я тих, кого вони вважають своїми насильниками»⁵.

Апелюючи до Ліги Націй, міністр закордонних справ не оминув і проблему визнання УНР, наголосивши, що «міжнародне право не може ігнорувати факту існування української держави»⁶. Задля ефективності акції були розроблені бланки петицій на підтримку згаданої ноти українською та французькою мовами, а також інструкція для заповнення цієї петиції⁷.

Активна діяльність міністра викликала резонанс серед політичних опонентів. Свідченням цього є «Меморандум Російських організацій, Членів Консультативного Комітету при Високому Комісарі в справах біженців при Лізі Націй» від 12 квітня 1929 р., який зберігається в архіві українською та французькою мовами. Засуджуючи діяльність О. Шульгіна, автори цього документу аргументували це тим, що «Пропозиція п. Шульгіна, інспірована політичними міркуваннями українського максималізму, який стремить до розшматування колишньої Росії, позбавлена правного ґрунту, як рівно ж практичних підстав. Вона є протилежна інтересам біженців та тяжко ображає почуття численних емігрантів з південної Росії, що рахують себе без різниці раси на визнання, не дивлячись на зміни в їх долі, виключно російськими біженцями, колишніми та майбутніми громадянами Росії»⁸.

Зауважимо, що представляти інтереси української еміграції перед Лігою Націй О. Шульгіна уповноважували, як уряд, так і сама емігрантська спільнота. В 1927 р. Український центральний комітет в Польщі ініціював призначення О. Шульгіна уповноваженим «у справах опіки над правним, економічним, фізичним та культурно-освітнім становищем української політичної еміграції» на черговій сесії Ради Ліги Націй⁹. Ця ж пропозиція дублюється і в листі Комітету від 2 грудня 1927 р.¹⁰. Хоча в документі не вказано адресата, але можна припустити, що він надсилався представникам Ліги Націй, оскільки текст написаний французькою мовою.

Особливої уваги дослідників заслуговує доповідь О. Шульгіна як міністра закордонних справ уряду УНР в екзилі, на Конференції в Монтьєро (Швейцарія) 22 червня – 21 липня 1936 р., де розглядалося питання статусу Чорноморських проток¹¹. Текст доповіді під назвою «Виклад точки зору України щодо проблеми проток» (*L'expose*

du point de vue de l'ukraine sur le probleme des detroits»), написаний французькою мовою. Сам документ займає три аркуші та зберігається у справі з листуванням до ректора Українського вільного університету в Празі Д. Антоновича, де тривалий час викладав Олександр Якович. Хоча разом з документом не збереглися ні конверт, ні супровідний лист, очевидно, що він був надісланий ректору УВУ листом, про що свідчать аркуші паперу. По них чітко видно, що вони були згорнуті вчетверо (у форматі стандартного конверту). До того ж у інших листах до Д. Антоновича викладач повідомляє про участь у різних заходах на випадок, якщо стане «потрібно для університетського відсоту про участь професорів в різних конгресах»¹². Тому цілком вірогідно, що О. Шульгин міг надіслати текст своєї доповіді для ознайомлення.

Документ не підписаний безпосередньо О. Шульгиним, проте в правому верхньому куті міститься маргіналія – напис українською мовою графітним олівцем: «Матеріал, поданий м-ром О. Шульгиним Конференц. в Montreux 1936 р.». Слід зазначити, що подібні підписи дуже часто читаються на листах та конвертах і, очевидно, були зроблені упорядниками архіву в еміграції. Оскільки конверт, в якому надсилався документ, не залишили на зберігання, то зробили напис на самому листі.

Інші матеріали, які б могли доповнити інформацію про участь О. Шульгина у конференції в Монтьрьо або дати змогу зробити перехресну перевірку, в архіві відсутні. Залишається невідомим, коли і на якому саме засіданні виступав міністр та який резонанс мала його доповідь. Адже офіційними учасниками даної конференції були Велика Британія, Франція, Туреччина, Болгарія, Румунія, Греція, Югославія, Австралія, Японія та СРСР, делегат якого «мав намір представляти всі радянські республіки»¹³. На думку самого О. Шульгина українська сторона мала бути запрошена в Монтьрьо, оскільки її місце в Комісії по протоках, разом з іншими прибережними державами, обумовлювалася статтями 10, 11 та 12 Конвенції про режим чорноморських проток, прийнятої Лозаннською конференцією¹⁴. Питання представництва української держави стало першою проблемою, яку підняв О. Шульгин. Звертаючись до учасників конференції з проханням взяти до уваги точку зору України, міністр закордонних справ в екзилі наголосив, що Україна ніколи не надавала повноважень уряду Москви вести переговори від її імені.

Основна ж увага у виступі Олександра Яковича була приділена питанням територіальної приналежності Чорного моря в контексті української державності та статусу чорноморських проток. Міністр відзначив, що «в разі отримання Україною незалежності, інтереси Росії в районі Чорного моря будуть значно обмежені чи навіть вона перестане бути прибережною державою»¹⁵. Підтримуючи прагнення Туреччини встановити новий режим для чорноморських проток, український уряд таким чином намагався зменшити вплив Радянського Союзу у регіоні. Зрозуміло, що в умовах дипломатичної ізоляції уряду УНР, О. Шульгину було важко добитися бажаного результату, проте міністру все ж вдалося висловити його офіційну думку щодо питання режиму чорноморських проток, що стала співзвучною з основними положеннями Конвенції Монтьрьо.

Незмінним напрямком роботи О. Шульгина в еміграції було донесення до європейської спільноти гострих проблем радянської України: нералізованість права на незалежність, голодування населення та політичні репресії. Інформативними джерелами при дослідженні цих питань є листування О. Шульгина з українськими політичними та громадськими діячами в еміграції: Д. Антоновичем, К. Мацієвичем, В. Садовським, а також Міжнародним Червоним Хрестом. В переважній більшості ці документи написані від руки українською мовою, хоча є незначна кількість листів французькою мовою, створених машинописним способом.

Починаючи з 20-х років О. Шульгин неодноразово намагався привернути увагу Європи до проблеми голоду в Україні. 4 грудня 1928 р. у Парижі був створений Комітет допомоги голодуючим в Україні, головою якого обрано О. Шульгина. В листі до Міжнародного Червоного Хреста, написаного французькою мовою, члени Комітету вказували на перманентні голодування жителів більшої частини України, згадуючи при цьому долю українців, які померли в 1921 – 1922 рр.¹⁶. В 1929 р. у листуванні з державним і громадським діячем К. Мацієвичем міністр інформує про спроби налагодити співпрацю з Червоним Хрестом, хоча відмічає, що на реальну допомогу розраховувати не приходиться: «Черв[оний] Хрест боїться втручатись і не зовсім вірить в широкі розміри катастрофи. З другого ж боку большевики ні за що не допустять цього. Отже зостається одно: кричати, говорити про цю біду, щоб хоч з політичного боку

використати цю ситуацію»¹⁷. Це ще один яскравий приклад складності протидії злочинам радянського режиму з боку емігрантського уряду в умовах дипломатичного невизнання української держави.

Крім цього, у листі до В. Садовського від 24 вересня 1930 р., з метою досягнення максимальної концентрації уваги провідних держав на проблемах радянської України, О. Шульгин наголошував на негативних наслідках для європейської економіки політики Радянського Союзу в цій сфері, а саме демпінгу – «перебільшеність вивозу хліба, лісу і міді, які пускаються в продаж з явною метою посилити економічну кризу Західної Європи», який прирікав на бідкування власне населення¹⁸. Апелюючи до членів Ліги Націй, міністр відмічав, що боротьба з демпінгом є «як в інтересах населення Східної України та інших республік, так і в інтересах Захід[ної] Європи»¹⁹.

Дипломатична та громадська робота О. Шульгина знайшла часткове відображення й у листуванні з Д. Антоновичем. Так, у листі від 16 жовтня 1931 р., О. Шульгин інформує, що в жовтні 1931 р., готуючись до участі в черговій сесії Ради Ліги Націй, піднімав проблеми «політичних в'язнів на Україні і в Соловках, а також справи демпінгу»²⁰. 20-29 жовтня того ж року на сесії Міжнародної дипломатичної академії він зробив доповідь про «Правні підстави української державності»²¹.

Одним із важливих напрямків діяльності в останнє десятиліття життя О. Шульгина була наукова та громадська робота. Олександр Якович, як багаторічний заступник Голови Комісії допомоги українському студентству, неодноразово проявляв свій дипломатичний досвід, контактуючи з міністерством освіти та міністерством закордонних справ Франції, задля допомоги українським студентам на чужині.

Аналіз архівних документів дозволяє зробити висновок, що, не зважаючи на статус уряду УНР, період 20-х – 30-х років ХХ ст. у діяльності О. Шульгина був особливо продуктивний на дипломатичній ниві. Нижче подається документ, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, – текст його доповіді, підготовлений для виступу на міжнародній конференції в Монтьєр (написаний французькою мовою та публікується вперше у перекладі автора статті).

Текст доповіді О. Шульгина, підготовлений для виступу на Конференції в Монтьєр (Швейцарія), що проходила 22 червня – 21 липня 1936 р. Фонд № 269, оп. 2, спр. 19, арк. 38-40.

Матеріал, поданий м-ром
О. Шульгиним Конференц.
в Монтьєр 1936 р.

ВИКЛАД ТОЧКИ ЗОРУ УКРАЇНИ ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПРОТОК

Права України та Грузії були взяті до уваги на Лозаннській конференції, незважаючи на те, що ці дві держави не були представлені. Конвенція (в статтях 10, 11 та 12) негласно зберегла їм місця в Комісії з проток поряд з іншими прибережними державами. Делегат Радянської Республіки прийняв такий стан речей, тому що на момент Лозаннської конференції, Союз Радянських Республік ще не був створений; таким чином, Москва визнавала незалежність України та Грузії.

Зовсім інша ситуація склалася в 1936, на Конференції в Монтьєр, коли делегат Радянського Союзу мав намір представляти всі радянські республіки, а значить й Україну та Грузію. Неодноразово, в Женеві, ми мали честь виступати з нашими протестами і доводити до відому членів Ліги Націй, що Національна Україна ніколи не надавала повноважень уряду Москви вести переговори від її імені. Цей уряд в Україні розглядався як окупаційний уряд.

Україна, яка знаходиться під радянською владою, не вільна в праві виражати свою точку зору в питаннях, що торкаються її життєвих інтересів і не має жодних засобів захищати їх офіційно на міжнародних конференціях. Проте ми сподіваємося, що учасники Конференції в Монтьєр приймуть до уваги нашу доповідь, що містить точку зору України, сформульовану роки тому Національним Урядом Української Демократичної Республіки, що нині знаходиться в екзилі.

Всі проблеми, які стосуються Чорного моря та проток представляють для України головний інтерес. Кордони України, навіть такі, що були встановлені Радянським Союзом, охоплюють основні порти північного узбережжя Чорного моря, як Одеса, Миколаїв (Ніколаєв), Херсон, простягаючись вздовж Азовського моря і продовжуючись далеко за межі Перекопу. Якщо взяти до уваги той факт, що Кавказ, землі Козаків (Кубань та Дон), Крим, з його україно-татарським населенням, приєднані

до Радянської Росії у виключно штучний спосіб, і що вони довели своє бажання від'єднатися від Москви, стає зрозуміло, що в разі отримання Україною незалежності, інтереси Росії в районі Чорного моря будуть значно обмежені чи навіть вона перестане бути прибережною державою.

Інтереси України в проблемі проток значно відрізняються від інтересів колишньої Російської імперії та її спадкоємиці – Радянської Росії. Україна, що цілком зрозуміло, не має ніяких споконвічних претензій Росії, яка завжди прагнула володіти Стамбулом та протоками. Ці претензії, глибоко укорінені в російській свідомості, нині лише придрімали, якщо Москва відчує в собі здатність їх реалізувати, вона знову нагадає про свої домагання.

Національна Україна, відчуваючи споконвічну прихильність до Туреччини, споконвічний ворог російського імперіалізму, визнаючи абсолютно законним бажання мати гарантії своєї безпеки, вірить, що свобода проток є умовою процвітання усіх прибережних країн Чорного моря.

Україна безумовно протистойть давній тезі московського імперіалізму, який хоче розглядати це море як російське море, закрите, наскільки це

можливо, від решти світу. Україна ж вважає, що не має підстав встановлювати для Дарданелл та Босфору режим відмінний від того, що регулює протоку Гібралтар чи Суецький канал.

Чорне море є лише продовженням Середземного моря, і відрізати його від Середземного та від Океану означало б применшити як важливість його, так і прибережних країн. Україна, країна середземна, повинна мати через морський шлях прямі відносини з усіма націями світу.

Теперішня конституція УССР в статті 4, також як і в проекті нової конституції в статті 17, визнають, принаймні теоретично, для України, так само як для Білорусі, Грузії та інших Республік Кавказу та Туркестану право вільного виходу з Радянського Союзу. З того дня, коли Україна зможе реалізувати це право, вона буде покликана грати дуже активну роль у вирішенні проблем Чорного моря. З цієї причини ми вважаємо нашим обов'язком зробити чутним голос України в час, коли повинен бути встановлений новий режим для проток. Ми сподіваємося, що комісія з проток буде збережена, як і місця у ній, виділені для України та Грузії, згідно з Лозаннським договором.

ПОСИЛАННЯ:

¹ Городня Н.Д. Олександр Шульгін (1889 – 1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття / Н.Д. Городня // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – Вип. 80/81 – С. 13-14.

² Гошуляк І. Перемагає в історії той народ, що має тверду волю / І. Гошуляк // Історичний календар'99. – К., 1998. – С. 213-215; Рошнятовська О. Піонер новітньої української дипломатії: До 110-річчя від дня народження О.Я. Шульгіна / О. Рошнятовська // Календар знаменних і пам'ятних дат'99. – К., 1999. – III кв. – С. 28-37; Стрельський Г. «І прийде час...». Про першого міністра закордонних справ України О. Шульгіна / Г. Стрельський // Політика і час. – 1994. – № 1. – С. 67-72.

³ Українська політична еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с., 16 с. іл.

⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1., спр. 289, арк. 47.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1., спр. 289, арк. 47.

⁷ Там само, арк. 48-50.

⁸ Там само, спр. 293, арк. 51.

⁹ Там само, оп. 2, спр. 96, арк. 20.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 208, арк. 19.

¹¹ Там само, оп. 2, спр. 19, арк. 38-40.

¹² Там само, спр. 16, арк. 105 зв.

¹³ Там само, оп. 2, спр. 19, арк. 38.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, арк. 39.

¹⁶ Там само, спр. 103, арк. 53-54.

¹⁷ Там само, арк. 75.

¹⁸ Там само, спр. 195, арк. 65.

¹⁹ Там само, арк. 66.

²⁰ Там само, спр. 16, арк. 105 зв.

²¹ Там само, спр. 16, арк. 106.

Vashchuk L.V. First minister of foreign affairs of the Ukrainian People's Republic Alexander Shulgin: portrait of diplomat through the lens of archival documents.

In this article, by analyzing of a wide range of little-known archival documents, stored in Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, has been researched foreign political and diplomatic working of Alexander Shulgin – Foreign Minister of UNR in exile.

Keywords: Alexander Shulgin, Ukrainian People's Republic, the Minister of Foreign Affairs, the conference in Montreux.

Ващук Л.В. Первый министр иностранных дел украинской народной республики А. Шульгин: портрет дипломата сквозь призму архивных документов.

В статье на основе анализа широкого спектра малоизвестных архивных документов, хранящихся в ЦГАОО Украины, исследована внешнеполитическая и дипломатическая деятельность министра иностранных дел УНР в изгнании А. Шульгина.

Ключевые слова: А. Шульгин, Украинская Народная Республика, министр иностранных дел, конференция в Монтрё.

Стаття надійшла до редколегії 08.04.2014

Прийнята до друку 30.04.2014